

МАРФЕМНЫ РАЗБОР НА ЎРОКАХ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

МАРФЕМНЫ РАЗБОР – вычляненне ў слове значымых частак, інакш марфем, напрыклад: падрыхтоўка, дзе -а – канчатак, падрыхтоўк- – аснова, -рыхт- – карань, -оў- – суфікс, -к- – суфікс, пад- – прыстаўка.

Мэта марфемнага разбору – навучыць усвядомлена ўспрымаць вытворнае слова, бачыць абумоўленасць яго лексічнага значэння будовай. Устанаўліваючы значымыя часткі слова, марфемны разбор дапамагае выпрацаваць трывалыя навыкі граматычнага пісьма, паколькі беларускі правапіс заснаваны на двух асноўных арфаграфічных прынцыпах – фанетычным і марфалагічным. Акрамя таго, названы від разбору садзейнічае ўспрыняццю вытворанага слова ў сістэмнай сувязі з іншымі словамі, што

будзе дабратворна ўплываць на моўную культуру вучняў як састаўную частку іх агульнай культуры.

Невыпадкова марфемны разбор у сістэме вывучэння складу слова і словаўтварэння займае значнае месца. Аднак, нягледзячы на гэта, ён не атрымаў сваёй грунтоўнай метадычнай распрацоўкі.

Найбольш успрымальнай для вучняў з'яўляецца схема разбору, пры якой выконваюцца наступныя заданні:

1. Вызначыць, да якой часціны мовы адносіцца слова, зменнае яно ці нязменнае.
2. Устанавіць канчатак і аснову, яе лексічнае значэнне.
3. сказаць, вытворная ці невытворная аснова.
4. Падабраць два – тры роднасныя словы, вычлениць карань. Назваць яго лексічнае значэнне.
5. Выдзеліць суфікс і прыстаўку.

Заўважым, што не ўсе з названых пунктаў схемы знайшлі рэалізацыю ў практыцы правядзення марфемнага разбору. Апошнія датычэнні задання ўстанавіць лексічныя значэнні асновы і караня. Неабходнасць такіх заданняў у сістэме марфемнага разбору абумоўлена яго практычнай скіраванасцю на ўсвядомленае ўспрыняцце мовы, сэнсу слова, без чаго такі аналіз губляе сваё прызначэнне.

Марфемны разбор праводзіцца ў вуснай і пісьмовай форме. У першым і другім выпадках марфемны разбор трэба пачынаць з аналізу слоў, якія маюць невытворную аснову. І толькі потым паступова ісці да вытворных з улткам іх ускладненасці. Якраз гэты прынцып мы ўзялі за аснову ўзораў марфемнага разбору слоў.

1. Каля пасады *лесніковай* цягнуўся гожаю падковай стары, высокі лес цяністы (Я.Колас).

В у с н ы

Лесніковай (пасады) – прыметнік, слова зменнае. Канчатак – *-ай*, аснова – *лесніков-*. Лексічнае значэнне асновы – “якая належыць лесніку”. Аснова вытворная. Карань – *-лес-* (*лес, лясны, ляснік*). Суфіксы – *-нік-*, *-ов-*. Лексічнае значэнне караня – *лес-* “дрэвы на карані”.

П і с ь м о в ы

Лес нік ов ай (пасады) – прым., змен. *Лесніков-* – якая належыць лесніку, выгв. *Лес-* (*лес, лясны, ляснік*) – “дрэвы на карані”.

2. На плячах кароценькая накідка ці пляшч, а ў руках нібы дубец, толькі сплечены з раменьчыкаў (Я.Маўр).

В у с н ы

Накідка – назоўнік, слова зменнае. Канчатак – *-а*, аснова – *накідк-*. Лексічнае значэнне асновы – “адзенне без рукавоў, якое накідваецца на плечы”. Аснова вытворная. Карань – *-кід-* (*кідаць, накідаць*). Суфікс – *-к-*. Прыстаўка – *на-*. Лексічнае значэнне караня – “штуршком прымушаць ляцець тое, што знаходзіцца ў руцэ”.

П і с ь м о в ы

На кід к а – наз., змен. *Накідк-* – “адзенне без рукавоў, якое накідваецца на плечы”, выгв. *Кід-* (*кідаць, накідаць*) – “штуршком прымушаць ляцець тое, што знаходзіцца ў руцэ”.

Для вычленення марфем у слове трэба супаставіць яго з роднаснымі, аднакаранёвымі. І зрабіць гэта неабходна з улткам сучасных структура-сэнсавых сувязей. Так, напрыклад, слова *песня* можна толькі этымалагічна суадносіць з дзеясловам *пець*. Вылучаць тут карань *пе-*, суфікс *-ен-* будзе няправільна. У сучаснай беларускай літаратурнай мове названае слова суадносіцца з такімі словамі, як

песенны, песеннік, песенніца, што дазваляе выдзеліць у назоўніку *песня* невытворную аснову *песн-* і канчатак *-я*.

Зрабіць марфемны разбор слова азначае не толькі правільна акрэсліць яго сувязь з роднаснымі, аднакаранёвымі словамі, але і дакладна вычленіць яго значымыя часткі. Як іх лепш выдзяляць, чым кіравацца?

Знаёмства з вопытам працы настанікаў агульнаадукацыйнай школы №1 г. Мазыра сведчыць пра тое, што пры вызначэнні марфем вучні павінны прытрымлівацца наступнага парадку:

а) напачатку слова, калі яно зменная, трэба праскланяць ці праспрагаць або змяніць па ліках – зменная частка будзе канчаткам, а частка слова без канчатка – асновай, напрыклад, *падарожнік – падарожніка, падарожніку, падарожніка* і г.д.;

б) потым падбраць, як было паказана, аднакаранёвыя, роднасныя словы, напрыклад, *падарожнік – дарога, дарожны, падарожны*;

в) зрабіць іх супастаўленне і выдзеліць аднолькавую ці блізкую, у залежнасці ад чаргавання гукаў, значымую частку роднасных слоў – у нашым выпадку *корань – дарож-*;

г) вызначыць астатнія марфемы: пасля *кораня – суфікс –нік*, перад *коранем – прыстаўка па-*.

Супастаўляць можна і няроднасныя словы, але абавязкова такія, якія маюць аднолькавае словаўтваральнае значэнне і агульны ўтваральны афікс, напрыклад, *беларускі, рускі, украінскі; гамяльчанін, мазыранін; падасінавік, падбярозавік* і інш. Навучыць карыстацца такім прыёмам вычленення марфем лепш за ўсё пасля таго, як вучні атрымаюць неабходныя навыкі марфемнага разбору на аснове супастаўлення прапанаванага для аналізу слова з яго аднакаранёвымі, роднаснымі. Пачаць трэба перш за ўсё са слоў з празрыстай марфемнай будовай, напрыклад, *альховы, букавы, грабовы; бульбіна, гарошына, саломіна; выбарка, выціска, вырубка; барацьба, касьба, хадзьба; баскетбаліст, валеібаліст, футбаліст* і інш.

Пры падборы аднакаранёвых слоў вучні выкарыстоўваюць тлумачальныя і перакладныя слоўнікі, а таксама "Марфемны слоўнік беларускай мовы" А.М. Бардовіча і Л.М. Шакуна /Мінск, 1989/. Апошні будзе асабліва карысным пры праверцы пошукавых вынікаў. На ўроку ён прапанована ўвучням пасля таго, як яны добра засвоіць парадак марфемнага разбору.

Памылкі пры марфемным разборы з'яўляюцца вынікам, па-першае, недастаткова грунтоўнага ўмення вучняў устанавіваць адрозненне паміж сучаснай і гістарычнай структурамі слова. Напрыклад, слова *сініца* цяпер успрымаецца як толькі невытворнае (канчатак *-а*, аснова *сініц-*), і ў ім нельга вычлениць іншыя, апрача канчатка і асновы, значымыя часткі. Тое самае трэба сказаць і пра словы *гасцініца, сталіца*, дзе толькі этымалагічна можна выдзяляць адпаведныя каранёвыя і суфіксныя марфемы. У сучаснай беларускай літаратурнай мове названыя словы невытворныя. Па-другое, гэта вынік супастаўлення слова нярэдка з тымі, якія маюць толькі гукавую агульнасць, напрыклад, *нос і насіць, сыры і сыр, варанё і варанёны* і інш.

Задача настаўніка – папярэдзіць падобныя памылкі. Для гэтага трэба навучыць вучня выдзяляць *корань*, як і кожную значымую частку слова, на аснове не толькі гукавай, але і сэнсавай суаднесенасці з іншымі словамі. Для выпрацоўкі патрэбных навыкаў карыснымі будуць практыкаванні тыпу: а) выдзеліць *корань* у слове і ўстанавіць яго значэнне (*пасадка – корань –сад–* – "участак зямлі, засаджаны дрэвамі, кустамі, кветкамі"); б) падбраць аднакаранёвыя да дадзенага слова (*школа – школьны, прышкольны, школьнік*); самастойна ці з дапамогай слоўніка ўстанавіць значэнні гэтых слоў, назваць агульнае значэнне, якое дае магчымасць разглядаць названыя словы як роднасныя "усё, што мае дачыненне да школы як навучальнай

установи"; в) на аснове слоўнікавых артыкулаў даказаць, што словы *лес* і *лесіроўка* ("тонкі слой празрыстай фарбы на карціне"), *лѣс* і *лѣска* ("прымацаваная да вудзільна нітка з рыбалоўным кручком на канцы"), *маці* і *маціца* ("перламутр"), *парцьера* і *парце* ("швейцар у гасцініцы"), *рулет* і *рулетка* ("вузкая лента з дзяленнямі, якая накручваецца на валік у футарале"), нягледзячы на іх блізкі гукавы склад, з'яўляюцца неаднакаранёвымі.

Іншыя памылкі адносяцца да няправільных скарачэнняў, няўмення выкарыстоўваць патрэбныя звесткі з марфемнага і глумачальных слоўнікаў. Таму пры правядзенні пісьмовых марфемных разбораў трэба патрабаваць аднастайных скарачэнняў, пастаянных зваротаў да слоўнікаў, асабліва пры аналізе незразумелых і малазразумелых слоў і слоў, якія патрабуюць этымалагічных экскурсаў.

Пэўныя цяжкасці з'яўляюцца ў вучняў пры марфемным разборы слоў, у аснову якіх уваходзіць два і больш суфіксаў. У гэтым выпадку часта два розныя суфіксы кваліфікуюцца вучнямі як адна марфема, што вядзе да няправільнага ўспрыняцця структурна-сэнсавых сувязей з іншымі аднакаранёвымі словамі, а значыць, і да неўсвядомленага асэнсавання лексічнага значэння. Практыкаваць разбор такіх слоў трэба пад кіраўніцтвам настаўніка, захоўваючы наступную паслядоўнасць. Спачатку аналізуецца невытворнае слова, ад якога шляхам далучэння суфікса можа быць утворана новае слова ці яго форма. Такім словам можа быць, напрыклад, *назоўнік лес*. Потым – яго аднакаранёвыя *лясок*, *лясочак*, гэта дасць магчымасць наглядна прасачыць, як у слове *лясочак* з'явіліся суфіксы *-оч-* і *-ак* і якія значэнні яны выражаюць.

Разгледжаны прыклад вучнямі ўспрымаецца без асаблівых цяжкасцей. Ускладненым варыянтам яго стане марфемны разбор слоў тыпу *вартаўнік*, дзе *-аў-*, *-нік* – суфіксы асабовага назоўніка. Карысным будзе марфемны разбор такіх слоў у спалучэнні са словаўтваральным аналізам пры вывучэнні словаўтварэння часцін мовы. Ён актыўна дапамагае наглядна ўспрыняць словаўтваральны працэс (*варта* – *вартаваць* – *вартаўнік*).

Словаўтваральныя звесткі пры марфемным разборы неабходны для правільнага выдзялення не толькі караня, суфікса, але і прыставак. Так, пры адрозненні прыстаўкі *пры* – ад яе этымалагічнага варыянта (*класці* – *прыкласці* і *прыклад*) важным з'яўляецца выясненне таго, што ў першым вытворным слове *пры* – мае словаўтваральную функцыю (надае значэнне далучыць), чаго няма ў апошнім *прыклад*, дзе *пры* ўваходзіць у склад караня *прыклад* і як асобная марфема не ўспрымаецца.

Падобныя разважанні – зыходная база выдзялення марфем у словах *радзіць*, *нарадзіць* і *народ*; *гарадзіць*, *агарадзіць* і *агарод*; *драць*, *выдраць* і *выдра*; *плаваць*, *наплаваць* і *поплаў*, дзе, як і ў разгледжаным радзе слоў, словаўтваральнымі адносінамі аб'яднаны толькі аднакаранёвыя дзеясловы. І як вынік *на-* (*нарадзіць*), *а-* (*агарадзіць*), *вы-* (*выдраць*), *на-* (*наплаваць*) з'яўляюцца тут прыстаўкамі. Чаго нельга сказаць пра назоўнікі, дзе гэтыя гукавыя комплексы не што іншае, як толькі іх этымалагічныя варыянты: *народ*, *агарод*, *выдра*, *поплаў*.

Рабіць такія назіранні не проста. Яны патрабуюць ад настаўніка высокай лінгвістычнай эрудыцыі. А гэта магчыма пры ўмове, калі ён творча асэнсоўвае перадавы педагагічны вопыт, актыўна працуе над удасканаленнем свайго прафесійнага ўзроўню.

Разгледжаныя заданні дапамогуць свядома вычляняць карань слова, вызначаць яго лексічнае значэнне. Практыка паказвае, што пэўную сістэму заданняў трэба мець на ўвазе і пры выпрацоўцы ўменняў выдзяляць у слове яго суфікс і прыстаўку.

Асобна можна гаварыць пра два варыянты такіх заданняў. Першы з іх уключае практыкаванні тыпу: а) запішыце словы, вызначце, роднасныя яны ці не (*лыжы*,

лыжны, лыжнік, лыжніца, лыжня). Чаму так лічыце?; б) змяніце кожнае слова па склонах, выдзеліце канчаток і аснову; в) назавіце карань і суфіксы – часткі слоў, якія стаяць пасля караня і служаць для ўтварэння новых слоў (*лыжны, лыжнік, лыжніца, лыжня*); г) якое значэнне надае караню кожны з гэтых суфіксаў?

Іншы характар маюць заданні другога варыянту. У якасці прыкладаў даём вытворныя, што належаць да аднаго словаўтваральнага тыпу. Параўн., напрыклад: а) запішыце словы *асінік, бярэзнік, ельнік, хвойнік* і вызначце іх значэнні (адпаведна: “лес з *асін*”, “лес з *бяроз*”, “лес з *елі*”, “лес з *хвой*”); б) змяніце словы па склонах, назавіце канчаткі, асновы і іх лексічнае значэнне (*асін-*, *бярэз-*, *ель-*, *хвой-* – “пароды дрэў”); г) якое агульнае значэнне мае суфікс *-нік* “лес”. Складанасць заданняў другога варыянту – у падборы вытворных, якія павінны належаць да аднаго і таго ж словаўтваральнага тыпу: мець аднолькавае словаўтваральнае значэнне (*асінік, бярэзнік, ельнік, хвойнік*) – “назва лесу паводле назвы яго пароды”, адзіную ў катэгорыяльных адносінах утваральную аснову (*асіна, бяроза, ель, хвой*) і адзін і той жа ўтваральны сродак (у нашым выпадку суфікс *-нік*).

Падобныя цяжкасці ўзнікаюць і пры падборы задання на выдзяленне прыставак. На пачатковым этапе пажадана працаваць са словамі, у склад якіх уваходзяць канчаток і бяссуфіксная з прыстаўкамі аснова. І толькі потым да суфіксных слоў з прыстаўкамі. Пры гэтым тут, як і ў выпадках з суфікснымі асновамі, магчымы практыкаванні на матэрыяле аднакаранёвых слоў і неаднакаранёвых. Апошнія павінны аб’ядноўвацца адным словаўтваральным тыпам.

У першым выпадку прапануюцца, напрыклад, заданні: а) запішыце словы *ехаць, ад’ехаць, выехаць, з’ехаць, паехаць, прыехаць, уз’ехаць* і вызначце іх агульнае лексічнае значэнне “рознаы дзеянні паводле дзеяслова *ехаць*”; б) выдзеліце прыстаўкі і назавіце іх значэнні, пры цяжкасці – карыстайцеся слоўнікам (*ад-* – “аддаленне ад каго – чаго-н.”; *вы-* – “рух знутры, сярэдзіны”; *з-* – “едучы, спусціцца адкуль-н.”; *па-* – “пачатак дзеяння”; *пры-* – “завяршэнне дзеяння”; *уз-* – “накіраванасць дзеяння ўверх”); в) пры дапамозе названых прыставак утварыце новыя словы ад дзеяслова *бегчы, весці, ляцець, пісаць*; г) знайдзіце словы ў слоўніку і запішыце іх лексічныя значэнні. Чым адрозніваюцца значэнні новаўтвораных слоў ад значэння словаў *бегчы, весці, ляцець, пісаць*?

У другім выпадку падбіраюцца рознакаранёвыя, але аднаго словаўтваральнага тыпу вытворныя словы і даюцца наступныя заданні: а) запішыце словы *забегчы, завесці, заляцець, запісаць* і вызначце іх агульнае лексічнае значэнне (“завяршэнне дзеяння, названага дзеясловам”); б) выпішыце са слоўніка лексічнае значэнне дзеяслова *бегчы* і параўнайце са значэнне дзеяслова *выбегчы*; в) назавіце, пры дапамозе чаго выражана значэнне закончанасці дзеяння, знайдзіце і абазначце адпаведную значымую частку слова; г) знайдзіце ў слоўніку значэнне прыстаўкі *вы-*, пры дапамозе яе ад слоў *бегчы, весці, ляцець, пісаць* утварыце новыя словы і назавіце іх значэнні.

Як бачым, сістэма практыкаванняў для выпрацоўкі грунтоўных уменняў марфемнага разбору ўключае заданні рознай ускладненасці. Маючы гэта на ўвазе, настаўнік дыферэнцыравана падыдзе да выканання кожнага з іх: адны ўключыць на пачатковым этапе, другія – на завяршальным (прапануе для самастойнай працы ці для выканання пад сваім кіраніўцтвам). Абавязковай павінна застацца работа вучняў са слоўнікам, у працэсе якой удасканалюцца практычныя навыкі выкарыстання яго для вызначэння прыватных і агульных лексічных значэнняў як цэлых слоў, так і іх значымых частак – караня, суфікса і прыстаўкі.

Трэба паклапаціцца, каб усе элементы марфемнага разбору вучні засвоілі ў час правядзення навучальных практыкаванняў. Кантрольныя працы даюцца пасля дастатковай трэніроўкі і толькі на тыя выпадкі, якія дэталева аналізаваліся ў класе.

Асобныя заданні могуць быць спрошчаны. Напрыклад, няма асаблівай патрэбы вызначаць агульныя значэнні вытворных слоў, браць для аналізу словы з гістарычна пераасэнсаванымі значымымі часткамі. Увогуле кантрольны варыянт марфемнага разбору павінен уключаць трывала засвоенныя элементы яго правядзення, заданні, на ўзоры якіх вучні ў класе і дома (пад кіраўніцтвам настаўніка і самастойна) прааналізавалі не адзін дзесятак вытворных слоў. У іншым выпадку кантрольная праца будзе занадта складанай і вучні не справяцца з ёй.

Наданне марфемнаму разбору сістэмнага характару, чоткай сувязі з матэрыялам, які вывучаны ці непасрэдна вывучаецца, паслядоўнае выкарыстанне дадатковай, апрача школьных падручнікаў, лінгвістычнай і метадычнай літаратуры – надзейная аснова свядомага засваення складу слова і словаўтварэння.

Summary

The conception of morpheme analysis and the order of its carrying out are given. Methodical recommendations and system of exercises of the exposing of morphemes and the prevention of mistakes are proposed.

Поступила в редакцию 5.02.02